

Коник О.О.

ІНЖЕНЕРИ У СКЛАДІ ДЕПУТАЦІЇ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906-1917 рр.)

В останні два-три десятиліття історики проявляють постійний інтерес до народу як носія влади і до форм участі його в державотворенні. Досвід прожитих років трактується як надбання нації, відтак вивчення комплексу проблем, пов'язаних з участю депутатів від українських губерній Російської імперії в інституції парламентського типу – Державній думі – є актуальною проблемою. Об'єктом цього дослідження є суспільно-політичні процеси в українських губерніях Російської імперії, власне у Наддніпрянській Україні, на початку ХХ ст., предметом – депутати Державної думи перших чотирьох скликань, обрані від українських губерній і міст, конкретно – інженери за фахом.

Мета дослідження – розгляд соціо професійної групи технічної інтелігенції в загальному складі думської депутації. Цьому складу притаманна в цілому дуже строката структура у своїх соціальних, політичних, освітніх, професійних, конфесійних та інших характеристиках. Тому, окрім іншого, необхідно визначити місце інженерів у цьому середовищі й подати конкретну інформацію про них. При цьому власне думська діяльність їх наразі не розглядається, як і подальша їх доля після 1917 року.

Завдання щодо конкретної інформації впливає зі стану історіографічної розробки проблеми. Думська проблематика є дуже популярною у Російській Федерації; сплеск інтересу до неї посилюється у зв'язку з широким відзначенням

столітнього ювілею Думи у РФ у 2006 році [13]. В Україні досі не існує якогось центру вивчення зазначених проблем, проте на рівні дисертаційних досліджень та статей їх розробка все ж здійснюється, причому географія таких досліджень досить широка, від Харкова до Кам'янця-Подільського [9; 5]. Висвітлення ж теми у заявленому формулюванні досі нам невідоме.

Зауважимо, що й у радянський період історіографії з його підкресленим інтересом до історії робітничого класу тема ролі і значення інженерів, найтіснішим чином пов'язана з темою робітників і виробництва, не була надто популярною, – навіть з означенням «соціалістична інтелігенція», інженерно-технічні працівники залишалися у тіні. Можливо, десь у підсвідомості залишалися стереотипи, сформульовані так званими «махаївцями» ще на початку століття про те, що інженер – це такий самий паразит, як і капіталіст, оскільки він не займається ручною працею. Один з ідеологів того напрямку Ян-Вацлав Махайський писав так: «У всіх країнах, у всіх державах існує величезний клас людей, які зовсім не мають ні промислового, ні торговельного капіталу, і разом з тим ці люди живуть як справжні пани. Це клас освічених людей, клас інтелігенції. Вони не володіють ні землею, ні фабрикою, ні майстернею, але користуються не меншим грабіжницьким прибутком, ніж середні і крупні капіталісти. Вони не мають власних підприємств, але вони – такі ж білоручки, як і середні і крупні капіталісти, так само, як і вони, все життя вільні від ручної праці і, якщо й беруть участь у виробництві, то лише як управляючі, директори, інженери, тобто по відношенню до робітників, до рабів ручної праці, є такими ж командирами і панами, як і підприємці-капіталісти» [14, с. 9-10].

Дещо насторожене ставлення до технічної інтелігенції, інженерного корпусу зберігалось й надалі, і це відклалося, зокрема, у таких усталених лексичних формах, як знамените сталінське «гнила інтелігенція» або сучасне поняття «червоного директора» – чи то комуніста, чи то капіталіста. Не дуже певним є також ставлення до участі різних груп інтелігенції в націотворчих процесах – ближчими до народу і відтак носіями національної гідності вважаються письменники, художники, діячі музичної культури, на відміну від тієї частини інтелігенції, що переймається матеріальним боком буття – інженерів, лікарів, науковців [2, с. 67].

В найновіших публікаціях, дотичних до теми, якщо тільки вони не присвячені безпосередньо підготовці інженерно-технічних кадрів [17], а, скажімо, розвитку промислових підприємств на Україні, акцент робиться на інших сторонах процесу. Хоча дослідники відповідних сюжетів зазначають, що поміщицькі підприємства програвали конкурентну боротьбу купецьким підприємствам у тому числі тому, що ті «відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій» (підкреслення наше – О.К.) [6, с. 64].

Тобто, хто і яким чином проектував, будував чи переоснащував заводи тих же Браницьких чи Яхненків, забезпечуючи вищий рівень техніки і виробничих технологій, залишається зазвичай поза полем дослідницької уваги. Зрештою, про вкрай нечисленну участь представників інженерних спеціальностей у діяльності вищого представницького органу Російської імперії, Державній думі, спеціальні публікації також практично відсутні. Висловлене свого часу міркування про доці-

льність всебічного вивчення складу депутатів від українських губерній у Думі залишається й далі актуальним [12, с. 223]. На важливості біографічних досліджень, вивчення корпоративних практик інтелектуальних спільнот наголошують також провідні фахівці в сфері методології та історіографії [16, с. 230; 10, с. 171].

Тема чим далі, тим більше забезпечена доступними опублікованими джерелами. Остання з таких публікацій, що покладена в основу нашого викладу, – спеціальна енциклопедія, присвячена діяльності Державної думи, з біографічними відомостями про кожного депутата [7]. Доступними є також енциклопедичні довідники часів роботи Думи, що стали вже класикою [15; 18], а також довідкова література, спричинена діяльністю Думи у 1906-1917 рр. [8]. До джерельної публікації наближається й одна з перших спроб соціологічного аналізу складу першої Думи, зроблена колишнім думцем Миколою Бородіним [1]. Суттєвим доповненням до опублікованих джерел є матеріали, розміщені в мережі Інтернет, у тому числі спеціальні сайти, створені у ході підготовки до сторіччя з дня скликання Державної думи (детальніше див.: [12]; деякі додаткові дані, використані у цій статті без посилань, запозичені з Інтернету за покликом на відповідне прізвище – О.К.). Нарешті, чудовим джерелом для розуміння атмосфери елітних технічних вузів імперії, яким був Інститут інженерів шляхів сполучень у Петербурзі та грюндерського шалу в залізничному будівництві, є художня література, зокрема творчість Миколи Гаріна-Михайловського [4].

В кількісному відношенні інженери у складі думського представництва, обраного від українських губерній, були дуже нечисленною групою. Кількість депутатів від кожної з дев'яти губерній за відповідними розписами була неоднаковою, але загальне число складало 102 особи. У складі Думи першого скликання було два інженера, у другій – чотири, третьодумська депутація від українських земель у своєму складі інженерів не мала взагалі, а у четвертій Думі був один інженер. Усього сім чоловік. Багато це чи мало? Якщо порівняти з загальноросійськими показниками в цьому плані, то – не мало, бо там це число складає 10 осіб за період з 1906 по 1917 рік, це якщо враховувати знаменитого Бубликова, того самого, за чиєю телеграмою через мережу залізничних телеграфів Росії стало відомо про зречення Миколи II і зміну влади. Депутат четвертої Думи Олександр Бубликов себе ідентифікував як «завідувач пошуковими роботами на залізниці», і така самоназва зафіксувалася в основному джерелі інформації пересічного читача – енциклопедичних словниках. Проте в найновішому з них, сучасному, читаємо все ж, що він мав вищу технічну освіту, закінчивши, крім університету, ще й Інститут інженерів шляхів сполучення у Петербурзі [7, с. 68]. У решті випадків інженерами без застережень вважатимемо тих, хто сам себе так позиціонував на основі освіти і занять. Записи на кшталт «підприємець», «фабрикант» чи «управляючий пароплавством» зовсім не обов'язково можуть означати інженерну освіту. Інколи навіть місце навчання може ввести в оману. Наприклад, у третій Думі був депутат від Херсонської губернії Микола Панкеев (рід Панкеевих досьогодні пам'ятають у Цюрупинську під Херсоном, колишньому повітовому містечку Олешки – О.К.). У графі «рід занять» ним зазначено: «мукомельна і лісопильна справа», освіта – Одеське комерційне училище і Ризький політехнікум, але все ж за освітою він був агрономом [7, с. 439].

Отже, у першій Думі було два інженери, які отримали мандати в українських губерніях. Це Микола Дмитрович Байдак від Херсонської губернії і Михайло Данилович Деларю. Обидва – представники давніх дворянських родів. Микола Дмитрович Байдак на момент обрання був уже вельми зрілою особою. Він народився у 1850 р. в Олександрійському повіті. Рік і місце його смерті поки що невідоме; зате відомо, що його батько Дмитро Олександрович похований у збудованій його ж коштом церкві у селі Байдаківці Олександрійського повіту Херсонської губернії, де його родина була землевласником. Спадковий дворянин, позиціонував себе як росіянин, православного віросповідання. Закінчив Київський університет і Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення. Служив інженером на залізницях (почав з посади кочегара і машиніста на паровозі і дослужився до управляючого Московсько-Віндавської залізниці). Був земським гласним і Почесним мировим суддею. 15.4.1906 М.Д.Байдак був обраний до Думи від загального складу виборщиків Херсонського губернського зібрання. Позапартійний, з тяжінням до октябристів [7, с. 32-33]. Як бачимо, управляючий залізницею потрапив до Думи як херсонський землевласник. Стосовно романтичного запису про початок кар'єри з кочегарів, то це загалом звичайний шлях інженера-залізничника; міністру шляхів сполучення Хілкову теж довелося, як відомо за легендою часів загального страйку у жовтні 1905 р., самому керувати паровозом. Цьому вчили в Інституті під час щорічної виробничої практики [4, с. 256]. Але як залізничний інженер М.Д.Байдак виявився цілком успішним управлінцем, про якого й донині пам'ятають в Російській Федерації як про засновника (1902 р.) відомого залізничного училища (нині технікуму) у місті Великі Луки.

Схожі соціальні характеристики мав Михайло Данилович Деларю (1867-1912) –депутат першої Думи від Харківської губернії. Він закінчив Харківське реальне училище і Харківський технологічний інститут. З 1895 р. – член Харківської губернської земської управи, гласний Вовчанського і Зміївського повітових і Харківського губернського земських зборів, член повітової і губернської училищних рад. У 1904-05 рр. брав участь у з'їздах земських і міських діячів, землевласник. До Думи був обраний від загального складу виборщиків, тобто як землевласник і, з великою долею вірогідності, як член партії народної свободи, кадет. Позиціонувався як росіянин [7, с. 157], хоча його предки на початку ХІХ ст. підписувалися ще «Де ла Рю»; дід Михайло був колегою Олександра Пушкіна по ліцею і сам свого часу був досить відомим поетом, батько – головою з'їзду мирових суддів у Харкові; бабця мала кам'яницю на вулиці Сумській. Про його професійну діяльність відомо дуже мало; загалом інженери-технологи, як і інженери-механіки, займалися влаштуванням і експлуатацією заводів, спорудженням заводських будівель, водогонів і каналізаційних мереж, машинобудуванням. Росія мала відносно численну мережу вищих шкіл цього напрямку підготовки інженерів: технологічні інститути в Петербурзі, Харкові і Томську, Московське імператорське технічне училище, політехнікуми в Петербурзі, Варшаві, Києві і Ризі [18, т. 22, с. 22]. А в цілому біографія Деларю – це біографія російського ліберала, земського діяча.

Найбільшим «інженерне» представництво було у Думі другого скликання: Микола Єнішерлов від Харківської губернії, Іван Кириєнко від Київської, Лазар Рабинович від Катеринославської і Петро Юренев від Чернігівської губернії. Як бачимо, не тільки найбільшим, але й найширшим у географічному плані. Їх життєписи до 1917 р. досить благополучні.

Єнішерлов Микола Петрович (1855-1920), росіянин, православного віросповідання, дворянин. У 1887 р. закінчив Московське технічне училище; інженер-механік. Учитель реального училища. Гласний Харківського губернського і Валківського повітового земств. З 1907 р. голова Валківської повітової земської управи; багато зробив для організації мережі земських шкіл у Валківському повіті Харківської губернії, відкрив у м. Валки ремісниче училище. Кіннозаводчик. Почесний член Валківського товариства сільських господарів. Організатор Валківського відділу «Союзу руського народу» (1906). Землевласник (732 десятини), займався сільським господарством [7, с. 185]. До другої Думи обраний як землевласник, від правого спектру політичних сил, яких зазвичай називали «чорносотенцями».

Його політичним антиподом був Іван Іванович Кириєнко (1877 – грудень 1918, Омськ), депутат від Київської губернії. Українець (єдиний, хто так себе позиціонував у цій групі), православного віросповідання, дворянин. Навчався у Київському реальному училищі і Харківському технологічному інституті (п'ять разів виключався за участь у студентських хвилюваннях, навчання не закінчив). Неодноразово був заарештованим. Член РСДРП, меншовик. Землевласник (120 десятин) [7, с. 250]. До Думи потрапив як землевласник і як український соціал-демократ, попри незакінчений курс називав себе технологом.

Єдиним у цій депутації гірничим інженером був Лазар Германович Рабинович (1866 – ?) – єврей, іудейського віросповідання, колезький радник. Закінчив 4 класи Кам'янець-Подільської гімназії, у 1878 р. – Білоцерківське реальне училище, у 1884 – Петербурзький гірничий інститут. Служив гірничим інженером на рудниках Донецького басейну, завідував вугільними копальнями (річне жалування 10 тисяч рублів). Член бюро Союзу харківських інженерів. У 1906 р. заарештований і висланий за кордон, але в лютому 1907 р. був обраний в Думу і став таким чином легітимною недоторканою особою. Був директором Ірининського кам'яновугільного товариства. У 1903-1912 рр. – секретар Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. За політичними переконаннями – кадет [7, с. 515]. Лазар Рабинович – людина, яка реалізувала себе не тільки в політичному, але й у професійному плані.

Успішним інженером був також Петро Петрович Юренев (4.2.1874 – 1943, за іншими даними – 1946), депутат 2-ї Думи від Чернігівської губернії. Росіянин, православного віросповідання, з дворян; син суддівського чиновника. У 1897 р. закінчив Санкт-Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення; під час навчання брав участь у студентському рухові. Працював інженером-будівельником по прокладці залізниць, у тому числі й Московсько-Київсько-Воронезької. З 1903 р. управляючий Новозибківської дистанції залізничних під'їзних шляхів (заробіток – 4,5 тисячі рублів на рік). З 1906 р. член Конституційно-демократичної партії, у 1911 р. кооптований до складу її ЦК;

займав у партії ліві позиції. Після розпуску 2-ї Думи оселився у Москві, член Московської міської управи, завідувачий її технічним відділом. Голова Залізничного відділу Московського технічного товариства, під його керівництвом виконаний проект будівництва метро (реалізація відкладена у зв'язку з початком Першої світової війни 1914-1918; у 1930-х рр. проект використаний при будівництві 1-ї лінії Московського метрополітену) [7, с. 719-720].

Нарешті, єдиний у Думі четвертого скликання депутат-інженер, обраний від міста Києва – Всеволод Якович Демченко (1.3.1875 – 20.9.1933). Росіянин, православного віросповідання, потомствений дворянин. Колезький радник (1913). Закінчив 4-у Київську гімназію, Дворянський інститут імператора Олександра II, Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення (1898). Служив у Товаристві Московсько-Києво-Воронезької залізниці, у 1899-1903 рр. причислений до Міністерства шляхів сполучення. У 1898-1902 рр. старший інженер технічного відділу з будівництва Києво-Полтавської залізниці. З 1902 р. займався казенними підприємствами, поставками, торгівлею нерухомістю і домобудівництвом у Києві (підприємницька діяльність принесла йому кілька мільйонів рублів прибутку). Почесний мировий суддя Києва (з 1900), гласний Київського губерньського земського комітету. У 1906 р. після запровадження у Київській губернії виборного земства обраний гласним Київського губерньського і Черкаського повітового земств і Київської міської думи (голова її мостової комісії). Організував вуличний і транспортний благоустрій Києва, займався переплануванням міста, за його ініціативою вулиці міста отримали нове мостове покриття. З 1911 р. голова Київської повітової земської управи, очолював Бюджетну комісію Київського губерньського земства. Голова Київського відділення Імператорського Товариства судноплавства. Почесний попечитель 4-ї Київської гімназії. Один із лідерів Київського клубу російських націоналістів. Землевласник Київської і Херсонської губерній (2650 десятин). Домовласник (6 будинків, оцінених у 200 тис. рублів). У Думі входив до фракції націоналістів [7, с. 159].

Викладені вище фрагменти з біографічних нарисів депутатів, створених в основному російськими фахівцями на базі архівних матеріалів РДІА в Санкт-Петербурзі, тривалий час закритого для вільного доступу, потребують все ж підкріплення, а можливо, й верифікації, місцевим матеріалом. Особливо це стосується дитячих років, витоків їх життєвих позицій, формування переконань. Бо інакше матимемо однобічне висвітлення – скажімо, інженер-технолог Кириєнко, що загинув від рук колчаківців у Омській в'язниці, так би і був тільки «меншовиком, членом РСДРП», якби не розміщена в Інтернеті інформація з прижиттєвих видань відомого «літописця» Думи М.Бойовича, де він виступає все ж як «український соціал-демократ».

Цікавим був би також розгляд «життєвих стратегій» названих депутатів як фахівців-інженерів і як політиків. Практично всі вони, як видно з викладеного, були людьми дворянського походження, землевласниками, але основний матеріальний прибуток мали від професійної діяльності. Управителі залізницями, копальнями, начальники дистанцій тощо в кінці ХІХ – на початку ХХ століття були вельми добре оплачуваними фахівцями: пам'ятаємо, що це був період бурхливого зростання промисловості у Російській імперії, на комерційній

основі за державної підтримки. Що ж тоді спонукало людей до участі у «ліво-му» русі (кадети свого часу трактувалися урядом саме як партія «лівого» спрямування)? Йдеться про Рабиновича, з його віросповіданням, яке вимагало б тихого-тихого поведіння в тодішніх умовах спорадичних погромів і з 10 тисячами річного прибутку. Тут вже зрозуміліша позиція Демченка, що нажив як інженер-підрядчик мільйонні статки – правий націоналіст, чорносотенець, – але тут теж є не дуже зрозумілі моменти. Судячи з його діяльності, він був талановитою особистістю, висококваліфікованим фахівцем, успішною людиною. Чорносотенні настрої були більш притаманними якраз маргінальним прошаркам населення або екстравагантним політикам типу Пуришкевича. Чи цьому сприяла атмосфера міста Києва як одного з осередків загальноросійського правомонархічного руху з його сумнозвісним «Киевлянином» професора Дмитра Піхна? Нарешті, з опублікованих біографій зовсім не видно навіть натяку на якийсь зв'язок з українською землею, якийсь якщо не національний, то хоча б місцевий патріотизм. Пам'ятаємо ж, що йдеться про дворянство – Байдак із села Байдаківки в Західній Європі був би «фон», або «де» Байдак, – то чи залишався у нього (у них) хоч якийсь духовний зв'язок з своєю «малою батьківщиною» – власне українською землею? От на усі ці питання центральні архіви – чи відкриті, чи закриті, – відповідей, очевидно, не дадуть. То ж маємо велике поле діяльності тут у себе на місцях.

Бібліографічні посилання:

1. Бородин Н.А., член первой Государственной думы. Государственная дума в цифрах. – СПб.: Издание Товарищества “Общественная польза”, 1906. – 72 с.
2. Величко О.Г., Охотський В.Б. Психологія взаємовідносин інтелігенції і влади // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – Одеса, 2002. – С. 67-68.
3. Гавриленко А. Инженер // Гранат. Энциклопедический словарь. – Т. 22. – Б.г. – Стб. 21-23.
4. Гарин-Михайловский Н.Г. Студенты; Инженеры. – К.: Рад. школа, 1983. – 416 с.
5. Глушковецкий А. Л. Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський держуніверситет. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 297 с.
6. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 61-71 .
7. Государственная дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 735 с.
8. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Первый созыв. 1906 г. СПб., 1907; Второй созыв. 1907 г. СПб., 1907; Четвертый созыв. (Сессия I.) 1912-1913 гг. – СПб., 1913.
9. Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906-1907): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Я.Мудрого. – Харків, 1998. – 19 с.
10. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. ХІХ століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 169-193.
11. Коник О.О. Історія російської Державної думи як інтегруючий фактор сучасної російської державності (за матеріалами Інтернету) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 27. Херсон: Вид-во ХДУ. – 2008. – С. 121-142.

12. Коник О.О. Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III російській Думі // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – Одеса, 2002. – С. 219-223.
13. Могилевский Т.И., Циунчук Р.А., Шелохаев В.В. Государственная дума России как историографическая проблема // Вопросы истории. – 2007. – № 11. – С. 3-17.
14. Николаев А. Хлеба и света!: Материальный и духовный бюджет трудовой интеллигенции у нас и за границей (по данным анкеты «Вестника Знания»): С диаграммами и рисунками / Под ред. Битнера В.В. – СПб.: Изд-во «Вестника Знания», 1910. – 87 с.; илл., табл., схемы.
15. Новый энциклопедический словарь. – Т. 14. – СПб.: Изд-во «Брокгауз-Ефрон». Б.г. – Стб. I-LXXXII.
16. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 218-232.
17. Ховрич С.М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С. 55-65.
18. Энциклопедический словарь Русского библиографического института бр. А.и И. Гранат и Ко – 7-е изд., соверш. перераб. – Т. 17. Приложение к ст. «Государственная дума».